

Diagnózis és terror: a Harmadik Birodalom diagnózisrezsimjének eredete

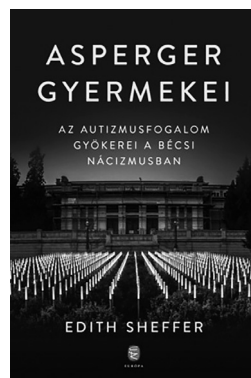
Edith Sheffer: Asperger gyermekei. Az autizmusfogalom gyökerei a bécsi náciizmusban. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2020. 403.

Jól érzékelteti Bécs hosszú századfordulós időszakának szellemi vibrálását az a Stephan Zweignek tulajdonított kijelentés, miszerint „Bécsben sperma van a levegőben”. A bonmot állítólag akkor hangzott el, amikor Sigmund Freud londoni élményeiről faggatta az író, aki ezzel a naturalisztikus képpel próbálta meg érzékeltetni azt a semmihez nem fogható intellektuális és kulturális légkört, amely Bécsét körülbelül az 1880-as évektől az 1930-as évek második feléig jellemezte. Az Osztrák–Magyar Monarchia soknemzetiségű fővárosa ekkoriban tényleg a világ „egyik közepének” számított. Egy olyan zürzavaros intellektuális és multikulturális olvasztótégelynek, amelynek szellemi kisugárzása évtizedekre meghatározta többek között a filozófia, a zene, a festészet, a közgazdaságtan, a pszichológia, az építészet és a politikai ideológiák fejlődését.

Ebben az ideológiai kakofóniában az 1900-as évek elején hallatott magáról először a bécsi eugenikai mozgalom is, bár az osztrák eugenikai diskurzus igazából csak a két világháború közötti időszakban teljesedett ki. Az első bécsi eugenikusok mindenekelőtt a tipikus urbanizációs és modernizációs bajokra kerestek megoldást (például több antialkoholista és ifjúságsegítő szervezetet alapítottak), és jellemzően a szociáldemokrata párthoz kötődtek.¹ Az osztrák eugenikusokat leginkább a klasszikus, lamarckiánus degenerációs problémák foglalkoztatták, és elsősorban az életkörünyezet megváltoztatásával (a lakhatási helyzet javítása, az alkoholizmus és a leányanyaság visszaszorítása) kívánták a biológiai és pszichikai devianciákat megoldani.

Edith Sheffer könyve az első világháborús összeomlást követő, nyílt eugenikai motivációkkal bíró osztrák szociálpolitikák bemutatásánál veszi fel a fonalat. A Harmadik Birodalom „diagnózisrezsimjének” ideológiai alapjai ugyanis korántsem a goebbelsi propagandagépezetben, de még csak nem is a róla elnevezett Asperger-szindrómát 1944-ben tudományos igénnyel leíró Hans Asperger munkásságában található. Az Asperger által körülírt autizmuskonceptió egy rendkívül hosszú és szerteágazó fogalmi fejlődés eredményeként alakult ki, és nyerte el központi szerepét a náci fajhigiéniái programokban.

¹ TURDA, 2015.

Az 1910-es és 1920-as években az osztrák gyógypedagógiai diskurzusban egy rendkívül fontos, de az ideológiai előzmények ismeretében nem különösebben meglepő elmozdulás zajlik: a gyermekek egészséges fejlődésével való szociálpolitikai és tudományos foglalatosság egyre inkább medikalizálódik. A gyermekek fejlődésének segítésére szolgáló hagyományos nevelési-pedagógiai módszerek elkezdnek a háttérbe szorulni, miközben egyre nagyobb teret kap az orvostudományi és idegtudományi megközelítés. Az orvostudományi alapokon nyugvó „gyógyító nevelés” vagy „lelki gondozás”² (ahogyan az újfajta gyógypedagógiát maga Asperger, illetve közvetlen előfutárai, például bécsi Gyógyító-Nevelő Gyermekklinikát létrehozó Erwin Lazar nevezték) legfőbb célja az volt, hogy a biopolitikai hatalmi entitás panoptikumszerű figyelmétől kísérve segítse a gyermekek társas kompetenciáinak fejlődését, amelyeknek köszönhetően majd produktív és törvénytisztelő felnőttekké válhatnak.

Scheffer könyve kiválóan érzékelteti, hogy Asperger korszakalkotó elméletei egyáltalán nem voltak előzmény nélküliek. Diagnózisai szó szerint élet és halál alapját jelentették a Harmadik Birodalom gyermekeutanázia-programjában. Az 1930-as évek elején Asperger már egy olyan intézményben, a Bécsi Egyetem Gyermekórházában³ kezdi meg tudományos munkáját, amelyben egyre nyíltabban uralkodott el a fajvédelem és az eugenikai társadalommérnökösödés tudományos megalapozásának politikailag is erősen motivált igénye. Asperger 1934-ben a náciizmus irányába elkötelezett egyetemi vezetőségnek köszönhetően megörökölte Lazar gyermekklinikáját, amely innentől kezdve a gyermekpszichiátriai diagnosztika egyik központi intézményévé vált. A közvetlen kollégák között ekkor már gyakorló náci is voltak,⁴ többek között az az Erwin Jekelius, aki a későbbiekben a Harmadik Birodalom egyik legnagyobb gyermekeutanázia intézményének, a hírhedt Spiegelgrundnak a vezetője lett, ahová többek között éppen az Asperger által felállított diagnosztikák alapján küldték a javíthatatlannak minősített gyermekeket.

A nemzetközileg is elismert Lazar-féle progresszív szemléletű és befogadó gyermekklinika szakemberei már Asperger megjelenése előtt is használták munkadefinícióként az autizmus és az autisztikus viselkedés fogalmát, ám ennek ekkor még nem volt semmilyen bionormatív többlete. Sokáig maga Asperger is rugalmasan, a személyiség tágabb kontextusához kötve, nem pedig egy merev diagnosztikát

² A gyógyító nevelés újszerű, erősen medikalizált megközelítésével szemben jóformán teljesen alulmaradt a korszakban egyébként rendkívül jelentős bécsi pszichoanalitikus mozgalom.

³ A fogalmi genealógiák részletezése mellett a könyv másik nagy erénye a rendkívül kiterjedt náci fajbiológiai intézményrendszer alapos ismertetése. Scheffer nagy gonddal tárja az olvasó elé a különböző népegészségügyi hatóságok és tudományos intézetek működését (a sterilizációs és a családsegítő programokat egyaránt koordináló Közegészségügyi Hivataloktól kezdve a fogyasztó gyermekek vizsgálatára szakosodott Birodalmi Bizottság a Súlyos Örökletes és Genetikai Betegségek Tudományos Nyilvántartása nevű szervezetig), amelyekben hivatalnokok és tudósok asszisztáltak a fajnemesítési és az eutanáziaprogramok végrehajtásához.

⁴ Erős vallásossága mellett az utókor gyakran azzal mentegette Aspergert, hogy az osztrák orvos soha nem lépett be a náci pártba, amivel tulajdonképpen belső ellenzékinek számított. Ezt viszont árnyalja az a tény, hogy az osztrák orvosok döntő többsége egyébként sem lépett be az NSDAP-be az Anschluss után. Ahogy Scheffer fogalmaz ezzel kapcsolatban, a náci birodalom gyerekpszichológiáját voltaképpen egy „tudósokból és gyilkosokból álló vegyes csoportosulás” művelte. (153.)

alapján definiálta az autizmust. Sheffer lebilincselő diagnózisgenealógiában, kiváló tudományszociológiai érzékenységgel írja le azt a kollektív episztemiológiai folyamatot, ahogyan az intézet Lazar-érából ottmaradt szakértői⁵ közös szakmai diskurzusukban megalkották a közösségi viselkedészavarokat tömörítő, empatisz autizmusfogalmat, és annak diagnosztikai és terápiás sarokpontjait. Sheffer egyszerre mutatja be azt a tendenciát, ahogyan a gyermekpszichológiában teret kap a náci ideológia, illetve ezzel együtt magának Aspergernek a radikalizálódását is, amelynek egyik kulcseseménye az 1940 szeptemberében Bécsben megrendezett nemzetközi gyermekpszichológiai kongresszus volt, amelyről Asperger részletes és rendkívül lelkes tudósításokat írt.

A náci eugenikai víziók és a gyermekek társas érzékeire irányuló pszichológiai kutatások által egyaránt formált autizmusfogalom nem kis részben éppen Asperger hozzájárulásainak köszönhetően egyre több medikalizált, pszichopatologikus elemmel telítődött, miközben az együttérzés (különösen a súlyos esetekkel kapcsolatban) fokozatosan eltűnt a diskurzusból. Cserébe egyre nagyobb hangsúlyt kapott az az aspektus, amely szerint az öröklött rendellenességeik miatt a társaik játszmadinamikáiba beilleszkedni nem tudó gyerekek veszélyt jelenthetnek a faji kollektivistá társadalom egészséges működésére. Ez pedig – nézeteik szerint – cselekvésért kiáltott. A diagnózis felállítását az enyhébb esetekben a későbbi társadalmi reintegrációt lehetővé tevő terápia, a súlyosabb esetekben pedig az elzárás és az elpusztítás követte.

Asperger gyermekpszichológiai narratíváját már a 30-as évek közepétől erőteljesen átítatta a náci által kisajátított és újrahangolt speciális közösségiérzés-fogalom, az ún. *Gemüt*-koncepció.⁶ A terminus tulajdonképpen a nemzeti közösségekben létezés képességét biztosító személyes tulajdonságoknak vált egy rendkívül erős normatív vonatkozásokkal rendelkező gyűjtőfogalmává. Akik bármilyen okból⁷ nem rendelkeznek ezzel a diszpozícióegyüttessel, azok a náci pszichiátriai diagnózis szerint csakis „lélektelen psychopáták” (*gemütslosen Psychopathen*) lehetnek, akiknek „fogyatékosak a társas és erkölcsi érzületeik”. (94.) Ennek fényében nem meglepő, hogy maga Asperger is gyakran úgy írta le az autisztikus tüneteket mutató gyerekeket, mint akik híján vannak a *Gemüt*nek, és ezért képtelenek a társas kötődések kialakítására. Mivel a náci *Gemüt*-diskurzus úgy vélte, hogy

⁵ Érdekes fonákja az autizmusfogalom történetének, hogy a jelenség szisztematikus fogalmi-orvosi leírása gyakorlatilag a névadó Asperger munkásságát megkerülve a náciizmus elől menekülő zsidó származású egykori Lazar-tanítványok (mindenekelőtt Anni Weiss és Georg Frankl) közvetítésével jutott el először az Egyesült Államokba.

⁶ Maga a *Gemüt*-fogalom egyébként a német felvilágosodás és a korai romantika terméke, a harmincas években a náci azonban a nemzeti közösséghez való tartozás képességét szavatoló terminusként kezdték használni, megfosztva a szót eredeti jelentésárnyalataitól. A náci ideológusok fogalmi önkényét jól szemlélteti, hogy álláspontjuk szerint nemcsak az aszociális emberek, vagy éppen a bűnözők, hanem a szocialisták is híján vannak a *Gemüt*nek.

⁷ Az Aspergerre is nagy hatást gyakorló német gyerekpszichiáter, Werner Willinger szerint az 1930-as években azért volt oly magas a *gemütlos* fiatalok száma, mert a weimari demokrácia éveiben született gyerekek a tekintély és a fegyelem általános megcsappanásának anarchisztikus időszakában jöttek világra. Nem nehéz felismerni, hogy ez az elvben magát tudományosnak szánó magyarázat milyen messzemenően kompatibilis a demokráciát degenerációnak felfogó, szélsőségesen tekintélyelvű náci ideológiával.

ez a diszpozícióegyüttes alapvetően öröklődik, innen már tényleg csak egy lépés annak követelése, hogy a *gemütlos* gyerekeket mihamarabb ki kell vonni a társadalomból. Mindehhez pedig Asperger egy tökéletes és precíz diagnózisrezsimit szállított a Harmadik Birodalomnak, miközben ő maga is sokat merített a náci ideológiából. Ahogy Sheffer találóan írja, Asperger „*tevékenységét a rendszer hagyta jóvá és tette lehetővé*”. (122.)

A *szavak és a dolgok*, illetve *A tudás archeológiája* című műveiben Michel Foucault arra tett kísérletet, hogy néhány ismeretterületet vizsgálva bemutassa azokat a „szakadáspontokat”, amikor radikálisan új fogalmi kategóriarendszerek keletkeznek, amelyek következtében a korábbiakhoz képest drasztikusan megváltozik a dolgok és az élőlények besorolása, és átrendeződik a tapasztalati világ. Asperger korai munkássága tulajdonképpen pontosan egy ilyen új fogalmi ökonómia kialakulásaként értelmezhető. Foucault-val szólva mondhatjuk azt, hogy a „bolondság” rendkívül korfüggő és plasztikus kritériummátrixa Aspergernek köszönhetően új elemekkel gazdagodott, különösen a gyermekek kapcsán. A mechanizmus több száz év távlatából is ijesztően hasonló, csak éppen a 20. századra még antihumánusabbá vált. A késő középkori Európában a „bolondnak” nyilvánított egyéneket a népítélet alapján olykor hajókra rakták (*Narrenschiff*), olykor elzárták, esetleg kényszerzarándoklatokra küldték. A kontinensen bolyongó, vagy bezárt tébolyultakat csak a legkritikább esetben bántalmazták közvetlenül, sokkal inkább félelemmel vegyes, vallásos csodálattal tekintettek rájuk: „*a bolondokat a csoda szent területére toloncolták*”.⁸ Az 1930-as, 40-es évek náci Németországában a „*társas kötődések kialakítására alkalmatlannak*” nyilvánított gyerekeket a hosszas és rendkívül személyes vizsgálatokat követő orvostudományi-pszichiátriai diagnózis alapján elzárták, majd a társadalom számára végképp haszontalannak ítélteteket elpusztították. 1939 és 1945 között a Harmadik Birodalom 37 „különleges gyermekosztályán” összesen körülbelül 5-10,000 gyermeket öltek meg az állami eutanáziaprogramok keretében.

Farkas Tamás

Felhasznált irodalom és rövidítések

TURDA

2015 TURDA, Marius: *The History of East-Central European Eugenics, 1900–1945*. London, Bloomsbury Academic Publishing, 2015.

FOUCAULT

2004 FOUCAULT, Michel: *A bolondság története*. Ford.: SUJTÓ László. Budapest, Atlantisz, 2004.

⁸ FOUCAULT, 2004. 21.